

Budapest helyének ismerete a görög-római irodalom és a korai középkori térképábrázolások tükrében

DR. BORZSÁK ISTVÁN

a nyelvészeti tudományok kandidátusa

Ha helyes az a meghatározás, hogy a földrajz a föld felszínének és a rajta kialakult életnek fejlődéstörténete,¹ akkor a legmodernebb kartográfiai vállalkozás sem mellőzheti a történeti visszapillantást, nem hagyhatja figyelmen kívül a földrajztudomány kezdeteit és régi eredményeit. Vissza kell nyúlnia annak a népnak tudományos teljesítményeihez, amelynek nyelvén a földrajz jelenleg is használatos nemzetközi megjelölése — *geographia* — kialakult. Mivel pedig a görögség tudományos teljesítményei jórészt Róma közvetítésével jutottak ránk, ugyanakkor a mai Budapest magva is a római birodalom keretében formálódott ki — bizonyos tekintetben a mai város fejlődését is meghatározó módon —, mindenképpen indokolt tehát, hogy áttekintésünket a római fejleményekre is kiterjesszük.

Nem adhatjuk itt a földrajztudomány antik fejezetének vázlatát ANAXIMANDROSTÓL és HEKATAIÓSTÓL PTOLEMAIOSIG és középkori folytatóiig,² röviden foglalkoznunk kell viszont a magyar föld felfedezéstörténetével, hogy azután fejtegetéseinket fővárosunk kartográfiájára, ill. ennek antik előzményeire összpontosítsuk.³

Ὅμηρος τῆς γεωγραφίας ἤρξεν (Homéros áll a földrajztudomány kezdeményezőinek élén) — olvassuk STRABÓNNAI (I 7), mint ahogyan más tudomány-
szakok képviselői is a legendás költőben fedezték fel ősíket. Témánkra vonatkozólag ez annyit jelent, hogy már az *Illászban* megtaláljuk az Al-Duna vidékén

¹ L. J. PARTSCH „Geographie” c. cikkét a „Vom Altertum zur Gegenwart” c. gyűjteményes kötetben (Leipzig—Berlin 1919), 241. old.

² Mintaszerű áttekintés: F. GISINGER: *Geographie*. Pauly—Wissowa, Realenc. d. klass. Altertumswiss., Suppl. IV. (Stuttgart 1924), 521—685. o.

³ Tanulmányunkban elkerülhetetlenül ismételnünk kell olyan adatokat és megállapításokat is, amelyeket annak idején „Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken” c. disszertációnkban (Bp. 1936) foglaltunk össze. Az azóta megjelent irodalomból a következőket említjük: E. WIKÉN: *Die Kunde der Hellenen von dem Lande und den Völkern der Apenninenhalbinsel bis 300 v. Chr.* Diss. Lund 1937; M. NINCK: *Die Entdeckung von Europa durch die Griechen*. Basel 1945; H. BENGTSON: *Einführung in die alte Geschichte*. München 1949, 32—41. o. Alig használható L. BAGROW munkájának (*Die Geschichte der Kartographie*, Berlin 1951) ókori vonatkozású része; problémánkra nézve nem sokat segít L. A. BROWN sem (*The story of maps*, Boston 1950); I. még M. SZ. BODNAR-SZKIJ ókori földrajzi szöveggyűjteményét (*Anticsnaja geografija*, Moszkva 1953) is. — A legkorábbi időkre vonatkozólag fontos megfigyeléseket köszönhetünk R. L. BEAUMONT-nak (*Greek influence in the Adriatic Sea before the fourth century B. C.* *Journal of Hell. Studies* 56 [1936] 198. és SZILÁGYI J. GYÖRGYNEK: *A görögséggel való érintkezés nyomai Magyarországon az archaikus korban*. *Antik Tanulmányok* 2 (1955) 45—52. o. A legújabb irodalom felsorolását és kritikai ismertetését I. MÓCSY ANDRÁS „Pannonia” c. cikkében, *PWRE Suppl. IX* (Stuttgart 1962), 521 skk. o.

és a dél-orszországi síkságon kóborló nomád törzsek (XIII 5–6: *ἀγῶνι Ἰππημολγοί, Γλακτοφάγοι*), *Ἄβιοι* említését, amelyek azután egyéb, szintén legendássá színeződött népekkel együtt hosszú évszázadokon keresztül, kiirt-hatatlanul fognak szerepelni a későbbi leírásokban, sőt még a gyakorlati használatra szánt térképeken is. Hiába keressük viszont a Duna (görögül *Istros*) megnevezését; de a VII. századi HÉSIODOSznál (Theogonia 339) már azt is megtaláljuk, mégpedig a Nílussal (*Neilos*) együtt, ill. ugyanúgy szembeállítva, mint ahogyan HÉSIODOSztól kezdődőleg az *északi* szkiták a *déli* aithiopsok vagy libyiaiak ellentéteiként vonulnak be az ókori tudományos világképbe és a köz-tudatba. Ezt az Észak és Dél közti ellentétet aknázza majd ki a milétosi ΗΕΚΑΤΑΙΟΣ, a földrajz- és történettudomány tulajdonképpeni megalapítója (az i.e. VI. század végén), nyomában pedig „A levegőről, vizekről és helyekről” (*Peri aerón hydátón topón*) szóló hippokratési irat szerzője a nagyszabású antik milieu-elmélet támogatására. A két világtáj, ill. két világrész reprezentatív folyója a kartográfia fejlődésében is megfigyelhető szimbólummá válik. A perzsa uralkodók — egész világra kiterjedő hatalmuk jelképeként — kincs-tárukban Nílus- és Duna-vizet őriztek (PLUTARCHOS, Alex. 36.). Ilyen értelemben állítja egymás mellé a két folyót HORATIUS is (Carm. IV 14, 45-: Augustus-nak engedelmeskedik Észak és a Dél, — az ismeretlen helyen eredő Nílus és a Duna: *fontium qui celat origines Nilus et Hister*). Akárhány antik és középkori példát sorolhatnánk fel az irodalomból ennek a gondolatnak illusztrálására, de voltaképpen ennek a szimbolikának folytatója még BERNINI is a római Piazza Navona szökőkútjának Nílus- és Danubius-alakjával vagy RUBENS a „Négy világrész” folyóisteneivel.

PACATUS, a késői (i. sz. a IV. század végén működő) panegyrikos-író a Nílust „elpuhult népek táplálójának” (33,4: *levium populorum altor*), a Dunát pedig „az erős testek megedzőjének” (*ingentium corporum durator*) mondja, a szintén évszázadokon keresztül nyomon követhető hippokratési elmélet értelmében. Ez az elmélet magyarázatot keresett a görögség látókörébe jutó népek különböző, akárhányszor ellentétes tulajdonságaira, és összefüggést állapított meg az egyes vidékek klimatikus viszonyai és lakosainak testi-lelki tulajdonságai között. Az ideálisan egyenletes és kedvező időjárás (*εὐκραδία τῶν αἰθρῶν*) élvezőit nem ernyeszti el a forró Dél, és nem tompítja érzéketlenné a hideg („szkíta”) Észak. A forrósággal együttjár az elpuhultság, a hideggel a vérszomjas harciasság, kegyetlenség. Ez a bizonyos megfigyeléseken alapuló konstrukció az idők folyamán szinte kötelező sablonná merevült, amely nem ritkán a reális észleletek mellett (vagy ellenében) is szóhoz jutott, és az antik föld- és népleírásokat döntő módon színezte. Ennek az irodalmi sablonnak két kitapintható magva — „északi” vonatkozásban — egyrészt a görög világ-hoz, ill. Itáliához képest csakugyan zord időjárás (amivel azután a hippokratési elmélet szerint együttjár lakóinak harciassága), másrészt az, hogy az itteni törzsek akárhányszor valóban komoly veszélyt jelentettek a klasszikus ókor mediterrán képviselői számára harciasságukkal, ezt pedig antik gondolkodás szerint csak a zord éghajlat termelheti ki. Ebben az örökös *circulus vitiosus*-ban rekedtek meg a hideg Északhoz számított magyar föld ókori leírásai említésre méltó kivétel vagy eltérés nélkül. HÉRODOTOS is ezekkel a szavakkal fejezi be történeti művét (IX 122): „Ugyanaz a föld nem teremhet csodálatos gyümölcsöket és harcban kiváló férfiakat.”

A Magyarország földjére vonatkoztatható antik tudósítások között csak elvétve találkozunk egy másik jelenséggel, amely egyébként a tudósítások

megbízhatóságát komolyan befolyásolhatja: a görögségtől távol élő („romlatlannak” hitt, társadalmi problémákkal nem vesződő) népek eszményítésével. Az eszményítésre valló utalások a mi esetünkben inkább csak a távoli vidékek ismeretlenségét próbálják ellensúlyozni, reális magvuk viszonylag ritkán tapintható ki. Mesés képzetekkel pótolják a valóságos ismeretek hiányát: az Istros forrását valahol a hyperboreusok földjén (vagyis a megközelíthetetlen Északon) keresik.

A Duna forrásvidéke valóban csak sokkal később (az első római császárok idején) vált ismeretessé, viszont torkolatát és legalábbis alsó folyását már az i.e. VI. század fekete-tengeri görög gyarmatosai és kereskedői jól ismerték; jobban, mint a gyér irodalmi adatokból gondolhatnók. HEKATAIOS szerepét a föld- és néprajztudomány kialakításában az utóbbi évtizedek kutatásai alapján ma már tisztán látjuk. Az ébredező kisázsiai ión tudományosság kezdeti eredményeinek ő volt egyik legnagyobb hatású továbbfejlesztője. Térképpel kísért *γῆς περιόδος*-a („a föld körüljárása”) tartalmilag és formailag egyaránt nagymértékben befolyásolta a későbbieket. Messze vidékekre vezető utazásain kívül a mi szempontunkból különösen fontos az a tény, hogy földrajzi ismereteit DAREIOS thrakiai és dél-oroszországi expedíciója révén is gyarapíthatta.⁴ Egyáltalán a vállalkozó szellemű ión hajósok érdeklődésének és megfigyelőképességének, valamint ANAXIMANDROS és HEKATAIOS tudományos erőfeszítéseinek messze kiható gyakorlati eredményei lettek: az V. században már nem volt ritkaság a térkép (vö. HÉRODOTOS IV 36: *γῆς περιόδους γράψαντες*), vagyis „akik a föld körüljárásait megrajzolták”; ARISTOPHANÉS, Felhők 206), és egyre-másra láttak napvilágot a különféle földrajzi leírások, *periplus*-ok („körülhajózások”), néprajzi értekezések stb.

HEKATAIOS műveiből csak elszórt töredékek maradtak ránk, amelyekből legfeljebb következtethetünk írójuk földrajzi ismereteire. Több népet és lakott helyet említett a Duna vidékén, de ismerős volt az Adria viszonyaival is. Többet tudhatunk meg HEKATAIOS térképéről HÉRODOTOS szkita-leírásának minket is közelebről érdeklő részleteiből, pl. a Duna mellékfolyóira vonatkozólag (IV 46–50.). Persze nem egy említett folyó azonosíthatatlan, tévedések is bőven akadnak (pl. a *Tibisis* délről ömlik a Dunába; a *Karpis* és *Alpis* azonosítása sem könnyű; az erdélyi „aranyban gazdag” agathyrsektől folyó *Maris* egyenesen a Dunába ömlik stb.), mindenesetre láthatjuk, hogy HEKATAIOS a VI. század végén tekintélyes tudásanyaggal rendelkezett azokról a vidékekről, amelyek a gyarmatosító görögség látóhatárán belül estek.⁵ Ezt a gazdag anyagot HÉRODOTOS éppen a mi esetünkben nem hozta hibátlan összhangba egyéb értesüléseivel: pl. a IV. könyvben (100.) a Dunától északra — a hekataios leírás szerint — az agathyrseket helyezte, míg az V. könyv elején (10.) — más forrás alapján — ugyanezt a vidéket a hideg miatt lakhatatlannak tartja, de ezenkívül még két másik változatot is közöl.

A perzsa háborúk után a klasszikus-kori virágzással ellentétben szempontunkból nézve határozott visszaesés figyelhető meg. HEKATAIOShoz képest földrajzi vonatkozásban már HÉRODOTOS sem jelentett haladást. A kelta

⁴ GISINGER, 550. o.

⁵ A görög kereskedők három úton juthattak el Magyarország területére: a fekete-tengeri gyarmatvárosokból (elsősorban a VII. század derekán alapított Olbiából) Erdélyen keresztül; a Thrakian át vezető folyóvölgyek sokkal veszélyesebbek lehettek; végül az illyr partvidék mentén, a mai Szombathelyt érintő „borostyánkőút” felé; vö. SZILÁGYI J. Gy., id. m. 51. o.

előnyomulás is megnehezítette, vagy éppen lehetetlenné tette a görögség északi kapcsolatainak fenntartását. Jellemző, hogy pl. a IV. század egyik legkiválóbb kutatója, a knidosi EUDOXOS valószínűleg semmit sem tudott a Dunától északra elterülő vidékekről. A többé-kevésbé konkrét ismeretek helyett mesés elképzelések tűnnek fel. Ugyanakkor, amikor a makedón világhódító serege előtt elérhetetlennek tetsző messzeségek tárják fel titkaikat, a görögséghez viszonylag közel vidékek az ismeretlenség homályába burkolóznak. Igaz, hogy a hellénizmus legfőbb tudományos központja Alexandria (és nem Athén) volt, így is elgondolkasztató tény marad azonban, hogy pl. a csillagászati földrajz legnagyobb kiválósága, ERATOSTHENÉS, a csillagvilág törvényszerűségeit jobban ismerte, mint az Egyiptomtól távol eső „északi” vidékeket. HEKATAIOS még a Duna jelentéktelen mellékfolyóit is feltüntette térképén, a IV. század közepétől pedig a tájékozatlanság odáig fokozódik, hogy a Duna kettéágazásáról és adriai torkolatáról kezdenek beszélni. Ez a kalandos elképzelés, amely talán *Istria* és az *Istros* hasonló hangzású nevének vagy a karsztos vidékeken gyakorta megfigyelhető hidrográfiai jelenségeknek köszönhette létrejöttét, századokon keresztül, még akkor is makacsul továbbélt, amikor a szóban forgó területek már Róma érdekkörébe, majd fennhatósága alá jutottak. A Fekete-tenger és az Adria közti távolságot különben is sokkal csekélyebbnek képzelték, mint amekkora a valóságban: nem egy szerzőnél olvashatjuk, hogy valamelyik magas hegyesúcsról mind a két tengert lehet látni. (Még ERATOSTHENÉS és POLYBIOS is így tudta!)

A második pun háború befejezése után Róma erőteljesen az észak-italiai kelták pacifikálásához látott, majd a makedón királyság hatalmát törte meg. Érdekeinek védelmére és stratégiai terveinek biztosítására alapította a legfontosabb közlekedési csomóponton Aquileia városát (i. e. 183). A római kereskedők és légiók fokozatos előnyomulása során persze sok minden tisztázódott: kiderült pl. a Duna kettéágazásának alaptalansága. (A bifurkáció fantazmagóriája ennek ellenére még a VI. századi PROKOPIOSNÁL, IUSTINIANUS történetírójánál is felbukkan: *De aedif.* IV. 1 p. 104.) A vidék nemegyszer — pl. OCTAVIANUS dél-pannóniai hadjárata alatt (i. e. 35–33), amikor Siscianál a későbbi császár is megsebesült — az érdeklődés homlokerébe került. A régebbi ismereteket összefoglaló és a legújabb értesüléseket is felhasználó STRABÓN ebben az időben írta le — egyebek között — a Duna mellékfolyóit (VII 314).⁶ Munkamódszerére jellemző, hogy pl. a pannóniai hadműveletekből jól ismert *Segestiké* (Sziszek) városát pontosan helyezi el a *Kolapis* (Kulpa) és a *Saos* (Száva) összefolyásánál (IV 207), másutt viszont a görög nyelvű forrásában talált város (*Segestiké*) közelébe teszi *Sisciádt*, vagyis ugyanazt a várost — latinul (VII 314). Az illyricumi és pannóniai nép-, folyó- és helyneveket mindenestre ő foglalta össze legteljesebben; legfőbb érdemét különben sem az önálló kutatásokban, hanem a rendelkezésére álló elsődendő források (POSEIDÓNIOS!) lelkiismeretes kivonatolásában, adataik megőrzésében és helyenkénti kiegészítésében kell látnunk.

⁶ STRABÓN idevonatkozó adatainak részletes ismertetését l. FRÖHLICH RÓBERT: Magyarország területe a római hódítás előtt. A SZILÁGYI SÁNDOR-féle „Magyar nemzet története” I. kötetében (Bp. 1895), XXIII–XXVII. o.; vö. Kenntnisse, 21–22. o.: STRABÓN pannóniai vonatkozású fejezeteinek (VII 1–6) magyar fordítását (FÖLDY JÓZSEF tollából) az Antik Tanulmányok 1957-es évfolyamában (337–362. o.) olvashatjuk; az író értékelését bevezető tanulmányunkban (ugyanitt, 335 sk. o.) kíséreltük meg.

STRABÓN már azt a helyzetet vázolhatta, amely az egész Dunántúlra kiterjedő római hódítás eredményeképpen állott elő (i. e. 12 óta), és amelyről AUGUSTUS beszámolójában, a „*Res gestae divi Augusti*”-ban (30.) ezt olvashatjuk: *Pannoniorum gentes, quas ante me principem populi Romani exercitus nunquam adit, devictas per Tiberium Neronem, qui tum erat privignus et legatus meus, imperio populi Romani subieci protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danuvi.* („A pannóniai törzseket, melyeket az én principatusom előtt a római nép hadserege sohasem közelített meg, Tiberius Nero révén, aki akkor mostoha-fiam és legatusom volt, legyőztem, a római nép hatalma alá vetettem, és Illyricum határait előbbrevíttem egészen a Danuvius folyó partjáig.”) A szakirodalomban hosszas viták folytak arról, hogy a „*ripa Danuvi*” a Dunának melyik szakaszára vonatkozik.⁷ Az újabb leletek (pl. egy i. sz. 19-ből származó felirat, a mai Budapest területén az első kőépítkezés dokumentuma)⁸ kétségtelenné teszik azt az értelmezést, amely szerint AUGUSTUS mind északi, mind keleti irányban „a Duna partjáiig” tolta előre Illyricum határát, vagyis a Dunántúl egész területét „a római nép hatalma alá vetette”.⁹ (Az óvatos fogalmazás persze még nem jelenti az egész Dunántúl végleges pacifikálását.)

A római hadműveletek, majd a rendszeressé váló békés érintkezések során felgyülemlett ismeretanyag rejlik a későbbi APPIANOS¹⁰ és CASSIUS DIO¹¹ tudósításaiban is. AUGUSTUS emlékiratait — közvetve — mind a kettő felhasználta. Még szorosabban kapcsolódik az AUGUSTUS alatt végbement eseményekhez a császár barátjának, vejének és uralkodótársának, M. VIPSANIUS AGRIPPÁNAK a földrajztudomány egyetemes fejlődése szempontjából is jelentős teljesítménye: világtérképe és ehhez fűzött „kommentárjai”.¹² AGRIPPA tudományos működésével kapcsolatban a legújabb időkig szívesen ismételték el J. PARTSCH szellemes megjegyzését: „Eratosthenés a csillagokból olvasta le a föld méreteit, Agrippa pedig a mérőföldkövek adataiból számította ki a provinciák kiterjedését. A kettőjük közti óriási különbség nem más, mint a hellén és a római szellem tipikus ellentéte.”¹³ De az elfogulatlan vizsgálat azt mutatja, hogy a joggal magasztalt görög tudományosság római felhasználását és továbbfejlesztését nem CICERO és PLINIUS, hanem — például — IULIUS CAESAR, vagy éppen AGRIPPA munkássága alapján kell lemérnünk. AGRIPPA idejében még nem volt tudományos értékű görög világtérkép. ERATOSTHENÉS térképének fokbeosztása sem matematikai számításokon nyugodott, hanem bizonyos helységekhez igazodott. HIPPARCHOS egyelőre nem is tartotta lehetségesnek tudományos igényű világtérkép megrajzolását. AGRIPPA vállalkozott a csillagászati alapon meghatározható szélességi fokok kiszámítására és a hosszúsági fokokkal együtt való berajzolására. Fájdalmas tény, hogy világtérképének

⁷ A kérdés régebbi irodalmát l. SZILÁGYI JÁNOS: Aquincum és Északkelet-Pannonia katonai megszállása. Laureae Aquincenses I. (Bp. 1938) 304, 84. j.

⁸ L. SZILÁGYI JÁNOS id. cikkét, 287. skk. o.

⁹ Kenntnisse, 23. o.; J. O. THOMSON: History of ancient geography. Cambridge 1948; az orosz kiadás (M. 1953) 350. lapján.

¹⁰ Illyrika 22; vö. Kenntnisse, 24. o.

¹¹ Vö. Kenntnisse, 34. skk. o.

¹² Vö. A. KLOTZ: Die geogr. Commentarii des Agrippa und ihre Überreste. Klio 24 (1930) 38— és 386. skk. o.; főleg pedig F. SCHNABEL: Die Weltkarte des Agrippa als wissenschaftliches Mittelglied zwischen Hipparch und Ptolemaeus. Philologus 90 (1935) 405. skk. o. M. SCHANZ—C. HOSIUS: Geschichte der römischen Literatur II. München 1935. 399. skk. o. A római térképekről: GISINGER, 645. o.; Agrippáról ugyanitt; W. KUBITSCHEK: PWRE „Karten” 2100—11. o.; KLOTZ, 38. sk. o.; l. még STRAB. II. 120 C.

¹³ Die Darstellung Europas in dem geogr. Werke des Agrippa. 1875, 80. o.

adatait csak későbbi felhasználóinak írásaiból próbálhatjuk meg rekonstruálni. A „*Demensuratio provinciarum*” c. kompendiumban pl. mindössze ennyit találunk: „*Illyricum, Pannonia ab oriente flumine Drino, ab occidente desertis, in quibus habitabant Boi et Carni, a septentrione flumine Danubio, a meridie mari Adriatico. Quarum spatia panduntur in longitudine m. p. DCXX, in latitudine m. p. CCCXXV.*”¹⁴ A „*Divisio orbis terrarum*”-ból még kevesebb pontos méretet tudhatunk meg: „*Raetia, ager Noricus, Pannonia, Illyricum, Dalmatia, Liburnia finiuntur ab oriente Dardania, ab occidente flumine Rheno, a septentrione flumine Danubio, a meridie mari Adriatico. Longitudo m. p. DCXXXVIII, latitudo CCXXI.*”¹⁵

AGRIPPA (és általában a régebbi szakirodalom) legszorgalmasabb kivonatolójának, ID. PLINIUSNAK „*Naturalis historia*”-jában — a sok elavult adat mellett — már a CLAUDIUS korabeli állapotok tükröződnek. Tud a Balatonról (*lacus Pelso*), említi *Savariat* (III 146: *colonia divi Claudii*) és *Scarbantiat* (uo.); a *Iulia* jelző Sopron őséneke a IULIUS-dinasztia alatti felvirágzását mutatja; röviden beszámol a „tölgyerdőkkel borított” (*glandifera*) Pannónia lakosságáról, hegyeiről és vizeiről, a határt alkotó Danuvius-Hister hatvan mellékfolyójáról.¹⁶

Ezek bizony sovány adatok, de sokkal pontosabbakat és részletesebbeket legfeljebb azokról a tartományokról ismerünk, amelyek nem csak néhány évtizede váltak tagjaivá a római világbirodalomnak, részeseivé a Mediterraneum kulturális és gazdasági közösségének. A távoli főváros vagy általában a déli vidékek lakosainak tudatában nem az élt, hogy Pannónia földjén is megindulóban volt a városiasodás, hogy a légiók katonái ezt a tartományt is bekapcsolták a birodalom úthálózatába és gazdasági vérkeringésébe, hanem még a közvetlen szemtanúk is inkább csak ijesztő barbárságot, a zord klímával járó kellemetlenségeket, az „északi” vidékek sablonos jellegzetességeit hangsúlyozták. Ezt a képet, a hippokratészi elméletből folyó „szkíta” topika rikító túlzásait és általánosításait találjuk szinte kivétel nélkül minden császárkori írónál (pl. az itt helytartóskodó CASSIUS DIÓNÁL), a költői ábrázolások egyoldalúságáról nem is szólva.¹⁷

Hogyan jelentkeznek a földrajzi tények a késői antikvitásnak az utókor szempontjából is legnagyobb hatású művében: PTOLEMAIOS térképein? (I. sz. 150 körül. I. ábra.) A *Γεωγραφικὴ ὑφήγησις*-t a kutatás egyértelműleg az ókor „legátfogóbb és legtökéletesebb földrajzi ábrázolásaként” tartja számon.¹⁸ Míg a korábbi „*Tetrabiblos*” nem tárgyalta Pannóniát, a *Γεωγραφικὴ ὑφήγησις* a mi szempontunkból is igazolja az előbbi megállapítást. PTOLEMAIOSNAK a görög csillagászati földrajz eredményei valóban messzeterjedő helyismerettel párosulnak. A távoli földrészek ismeretét bizonyító adatok helyett itt csak Északkelet-Európa finn és szláv népeinek bevonására utalunk.¹⁹

¹⁴ C. 18 (Schnabel, 429. o.), vö. c. 8. és 19.

¹⁵ C. 10 (Schnabel, 434. o.), vö. c. 11. és 14. Itt kell említenünk az id. PLINIUS adatát (III. 150) is: *Illyrici latitudo, qua maxima est, CCCXXV p. colligit, longitudo a flumine Arsia ad flumen Drinium DXXX.* — Vö. KLOTZ, 412. o.

¹⁶ Nat. hist. III 147–8; IV 79. Vö. FRÖHLICH R., id. m. XXIX–XXXII. o.; KLOTZ 413. o.; Kenntnisse, 30. sk. o.

¹⁷ A római költészetnek az „északi” vidékekkel kapcsolatban kialakult köz-helyeiről l. Kenntnisse, 24–28. o.

¹⁸ GISINGER, 655. o.

¹⁹ GISINGER, 663. o. A ptolemaiosi fókálózatról, valamint a szöveg és a térkép-ábrázolás közti viszonyról uo., 665. sk. o.; a késői középkorig nyomom követhető hatásáról

A minket érdeklő vidékek ábrázolását több térképlapra elosztva találjuk: *Germania Magna* térképén (mivel ennek déli része egészen a Dunáig terjedt), *Pannonia superior* és *inferior* tábláján, valamint a Duna—Tisza közt élő metanasta iazygok területének ábrázolásán; ezzel az utóbbi területtel érintkezik végül az európai *Sarmatia* térképe is.²⁰ Ha a Duna folyását követjük, *Brigetio* (Ószőny) mellett láthatjuk az erős kanyart; a pannóniai mellékfolyók közül az *Arabo* (Rába), *Savarias* (Savariáról; tehát a Gyöngyös vagy a Mura), *Daros* (Dráva) és *Savus* (Száva) van berajzolva. A Dráva torkolatát PTOLEMAIOS *Teutoburgium* (Dálya) közelébe teszi. A Duna többi mellékfolyója (*Tibiscus*, *Rhabon*, *Aluta*) körül meglehetősen zűrzavar terjeng. A hegyek közül PTOLEMAIOS említi a Vindobonától déli irányban húzódó *Ketiont*, Pannónia déli határán az *Albanont* (STRABÓNnál: *Albia*) és a Szávától délre a *Bebion-t* (*Bebil montes*); a máshonnan ismeretes *Mons Claudius-t* és az *Alma*-hegységet viszont nem. Mindenesetre ő az egyetlen görög író, aki a Kárpátokat ismeri: szerinte ez a hegyvonulat Daciának és a iazygok földjének északi, ill. az európai Sarmatiának déli határa. Sorraveszi a dunai tartományok lakosait is: Pannónia superiorban például az azalokat, boiokat, az *Oseriates* és lent délkeleten a *Varciani* törzset; Pannónia inferior népei közül a már STRABÓNból ismerős törzseken kívül a Budapest-környék szempontjából legjelentősebb *eraviscusok* (*Aravisci*). PTOLEMAIOS térképein — STRABÓN és PLINIUS felsorolásaitól eltérőleg — mindegyik említett törzs lakóhelye megközelítő pontossággal meg is van határozva, és így adatai a magyar föld ókori népeinek lokalizálása során döntő súllyal esnek latba.

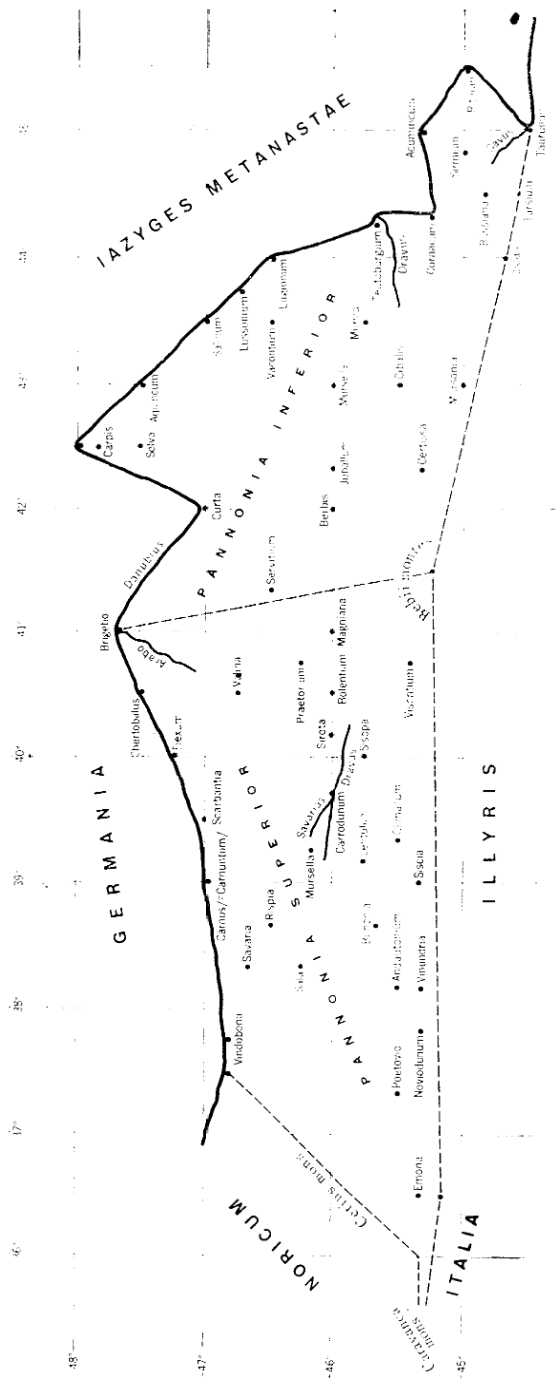
PTOLEMAIOS minden tartományban felsorol bizonyos helységeket is, mégpedig csillagászati helymeghatározásukkal. A hegyneveket feltehetőleg itinerariumokból merítette; a hibák az útvázlatok mérföldtávolságainak fokokra történt átszámításából adódtak. Hasonlóképpen fontosak PTOLEMAIOSnak azok az adatai, melyek segítségével a Magyarország területén keresztül vonuló római utakat megrajzolhatjuk. A legtermészetesebb út az, amely Pannónia superior nyugati határától a Duna jobb partján végig húzódott. Egy másik útvonal a nyugati széleken Emonát (Ljubljana) és Poetoviót (Ptuj) Vindobonával kötötte össze úgy, hogy közben érintette a nyugat-pannóniai városokat. Ez az út nagyjából az ősi „borostyánkőút” vonalát követte, amely nemcsak az archaikus görög kereskedelemben volt valaha jelentős, hanem a római időkben is újból fontosságra tett szert.²¹ Harmadsorban említjük a Poetovióból kelet felé kiágazó dél-pannóniai utakat.

Ha kitűzött célunkhoz, fővárosunk római kori őséneke területére el akarunk jutni, részletesebben kell foglalkoznunk a római utakkal és az útviszonyokat összefoglaló itinerariumokkal, főleg pedig az utóbbi „műfajnak” a késő-ókori

670. o.; vö. M. ECKERT: Die Kartenwissenschaft, I. (Berlin—Leipzig 1921), 411. o.; l. még BROWN, id. m. 58—80. o.

²⁰ FRÖHLICH, id. m. XXXIII. o.; tájékoztatásul l. az idézett THOMSON-könyv 349. és 354. lapján közölt vázlatokat.

²¹ Erről az útvonalról, ill. a Keleti-tenger partjáról importált borostyánkőről írja ID. PLINIUS (Nat. hist. XXXVII 43): *adjertur (glæsum) a Germanis in Pannoniam maxime provinciam, et inde Veneti primum . . . famam rei fecere, proximi que Pannoniae et gentes circa mare Adriaticum*. PLINIUS a Carnuntum és a germaniai partvidék közti távolságot 600 mérföldben határozza meg (XXXVII 45); vö. D. DETLEFSEN: Die Entdeckung des germ. Nordens im Altertum. Berlin 1904, 50. sk. o. PTOLEMAIOS északi adatairól ugyanitt, az 58. sk. o.

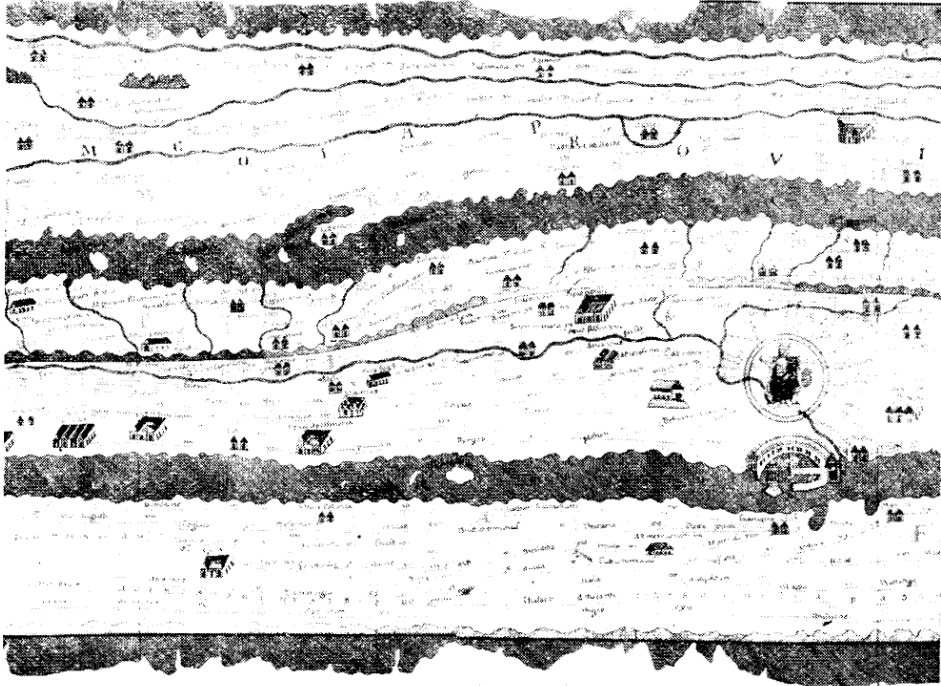

I. ábra. A Mocsy-féle Ptolemaios-vízlejt
 Le schéma de Prothème d'après Mocsy

földrajztudomány szempontjából is páratlan jelentőségű emlékével, az ún. *Tabula Peutingeriana*-val²² (2. ábra).

A római birodalom fővárosában nemcsak a rómaiak hiúságát legyezgető vagy az érdeklődők okulását szolgáló térképábrázolásokra volt szükség, hanem olyan segédeszközökre is, amelyek a távoli tartományokba induló tisztviselőket,

2. ábra. Részlet a *Tabula Peutingeriana*-ból. Felül Pannónia (Carnuntumtól Lugióig); a középpütt húzódo Italia-ábrázolás fölött az Adria, alatta a Tyrrhén-, ill. Földközi-tenger; jobbra a birodalom egyik székhelyeként jelzett Róma, alatta a Tiberis torkolata mellett kiépített ostiai kikötő; vele átellenben — az afrikai parton — Karthago

Voici un détail de la *Tabula Peutingeriana*. En haut la Pannonia (de Carnuntum à Lugio); au-dessus de l'Italie tracée au milieu c'est la Mer Adriatique qui est visible, au-dessous de cette dernière se trouve la Mer Tyrrhénienne, respectivement la Mer Méditerranée. Du côté droit: la ville de Rome indiquée comme l'un des sièges de l'Empire, puis vers le bas le port d'Ostia implanté dans les bouches du Tibre. Vis-à-vis de ce port sur la côte africaine: Carthage

katonaságot vagy kereskedőket eligazították. Ezek voltak a hivatalos (elsősorban katonai jellegű) útvázlatokból összeállított itinerariumok, amelyeknek jelentős szerepük volt AGRIPPA vagy PTOLEMAIOS világtérképének létrejöttében

²² A következőkhöz I. W. KUBITSCHKEK „Itinerarien” c. cikkét a PWRE IX. kötetében (Stuttgart 1916), 2308—2366. o. U. ö. PWRE „Karten” 2112. skk. h., különösen 2126—2144., SCHANZ—HOSIUS: i. m. 331. skk. o., valamint K. MILLER nagyszabású, de nem mindenben megbízható munkáját: *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana dargestellt*. Stuttgart 1916. — Rövid újabb összefoglalás: NAGY LAJOS: *Le grandi strade romane in Ungheria. Quaderni dell'Impero: Le grandi strade del mondo romano*, XI. (Roma 1938.) — KATANCSICH PÉTERNEK, a pesti egyetem hajdani régészprofesszorának (1750—1825) a maga korában érdemes feldolgozásáról (*Orbis antiquus ex tabula itineraria, quae Theodosii imperatoris et Peutingeri audit*, Budae 1825) I. MILLER megjegyzéseit, XXV. o.

is. A birodalom útrendszerének a császárkor egész folyamán — Pannóniában helyenként már AUGUSTUSTÓL, de még inkább HADRIANUSTÓL — nyomon követhető kiépítésével együttjárt az, hogy az itinerariumok adatai is folyamatosan gyarapodtak, kiegészültek. A végleges katonai megszállás idejére elkészült összefoglalások alapján állították össze a IV. század folyamán az ún. *itinerarium Antonini*-t és a CASTORIUS-féle világtérképet.²³ Ez a teljesítmény, amelynek hagyományozódása az antikvitás továbbélésének legérdekesebb példái közé tartozik, egyrészt az AUGUSTUS kora óta a XIII.—XIV. századig számos változatban kimutatható római világtérképre, másrészt a közhasználatra sok-sok útjegyzék adataira támaszkodik.

KONRAD CELTES 1507 táján valamelyik német kolostor könyvtárában egy érdekes térképet talált. Ezt végrendeletében az augsburgi KONRAD PEUTINGERnek adományozta, feltehetőleg közzététel végett. De a kiadás PEUTINGER halála után is egyre csak késett, sőt a páratlan értékű pergamentekercs (6,82x0,34 m, mai állapotában tizenegy hosszúkás szelvény) átmenetileg el is kallódott, míg végül 1720-ban SAVOYAI EUGEN, majd 1738-ban a bécsi Hofbibliothek tulajdonába ment át. Egy kutató (WESSELING) már ugyanabban az évben rámutatott arra, hogy az egykori tulajdonosáról elnevezett „*Tabula Peutingeriana*” szerzője a VII. századi névtelen ravennai kozmográfustól is felhasználta és többször idézett CASTORIUS volt.²⁴ Ami a sokféleképpen értékelt CASTORIUS-térkép tudományos jelentőségét illeti, MILLER szerint a *Tabula* különb teljesítmény, mint PTOLEMAIOS világtérképe, mert bejegyzései függetlenek az ókori csillagászat és földrajztudomány hibáitól és fogyatékosságaitól, és legfeljebb külön-külön tévesek, de nem egészükben, összefüggéseikben, mint PTOLEMAIOS adatai.²⁵

CASTORIUS eleve nem akart a valóságos távolságoknak megfelelő arányú térképet szerkeszteni, annál fontosabbak voltak neki a távolságokat mérföldben meghatározó számok. (Ez egyébként AGRIPPA térképén is így volt.) Római sajátosság az is, hogy Rómából szemlélve az Adria a hosszan elnyúlt Italia fölött (*mare superum*), a Tyrrhén-tenger pedig alul (*mare inferum*) vonult végig. Ebből a szemléletmódból adódhatott az a gondolat, hogy CASTORIUS a keskeny itáliai útrendszer-szkémát balra Észak-Itáliával, fölül pedig — visszakanyarodva — Noricummal, Pannoniával és Illyricummal folytassa, ugyanígy elnyújtva. Így került a térképen Róma fölé a Duna paksi szakasza (*Lusione*), pontosan az ostiai kikötő alá pedig Karthago.²⁶ Közül a nagy folyók (Tiberis, Duna) a szélesebbre rajzolt Adriával és Tyrrhén-tengerrel nagyjából párhuzamosan kígyóznak; sem a váci, sem a „tittoburgo”-i (*Teutoburgium*) Dunakanyar nincs érzékeltetve, de így megy tovább is, egészen a Fekete-tengerig. A Dráva felső folyása (amely PTOLEMAIOSnál is „*Savarias*” néven szerepelt) össze van tévesztve az *Arrabo*-val, majd az *Alma mons* nyugati végződésénél (vö. Strab. VII. 314) egyesül a Szávával, és innen „*Drinum flumen*” jelzéssel az Adriába ömlik. A Duna utolsó szakaszával (a VIII. szelvényen,

²³ MILLER, XXXVI. l. Vö. D. VAN BERCHEM; L'annonne militaire dans le IIIème siècle. Mém. de la Soc. des Antiquaires de France 80 (1937). 166—182. o.

²⁴ A kérdés vitairódalmát l. MILLERNél, XXVII. sk. o.; vö. W. KUBITSCHKEK, PWRE „Karten” 2100 skk. o., közelebből a 2126—44. o.

²⁵ MILLER, XL. o.

²⁶ A közkeletű elképzeléshez l. VERGILIUS *Aeneis*-éből (I. 13): *Italiam contra Tiberinaque longe ostia*.

kb. Apulumtól Troesmis vonaláig) párhuzamosan fut az „*Alpes Bastarnicae*” — vagyis a Kárpátok — fűrészforma ábrázolása. Így követelte mindezt a Földközi-tenger nyugat-keleti irányú kiterjedéséhez igazodó római szemlélet, a római térképhagyomány, és nem utolsósorban a gyakorlati használhatóság elve.

Ezek a szempontok határozták meg a *par excellence* „északi” határ-folyón, a Dunán túl (északra, ill. keletre) fekvő területek és lakosaik jelölés-módját is. A galliai szelvény felső részére zsúfolt nyugati germán törzsek után a Duna hullámvonala fölött — sokkal ritkább betűkkel jelölve — következnek *Regino* (Regensburg) magasságában a markomannok és vandulok, majd a quadok és „*Iutugi*” (*Iuthungi*) — egészen Vindobonáig; a Carnuntum és Aquincum közti Dunaszakaszcson fölött a *Burgundiones*-szel azonosítható *Bur(i)*; míg a Duna—Tisza közének megfelelő szegélyen a „*Sarmatae vagi*”, majd a „*Solitudines Sarmatarum*” és „*Amazobii Sarmatae*” felírást olvashatjuk. Ezek fölött a bejegyzések fölött már a mesés északi világtengernek, az Ókeanosnak a szelvényeken végigfutó hullámos jelölését látjuk. (Délien ugyanígy.)

A minket közelebből érdeklő térképszakaszcson az előadottak után könyvnyű eligazodni. Carnuntumnál (*Carnunto*) a cikcakkos útjelzés kettéágazik: egyrészt folytatódik tovább a Duna mentén (a helynevek mellett olvasható számok a közbeeső távolságokat jelzik mérföldben; „*m. p.*” — *milia passuum* — ezer kettőslépésnek, 1480 méternek felel meg):

Carnunto (Deutsch-Altenburg) *XIIII*

Gerulatis (Oroszvár) *XVI*

Ad flexum („a kanyarnál”: Magyaróvár) *XIII*

Stailuco (Öttevény?) *XII*

Arrabo (Győr) *XXX*

Brigantio (Ószőny) *V*

Lepavist (kétes értelmezésű helymegjelölés; az utolsó két betű esetleg a *fluvius* rövidítése; a hely azonosítása is vitatott) *XIII*

Gardellaca (azonosíthatatlan) *XIII*

Lusomana (azonosíthatatlan; némi zavar van: egy állomás jelzése valószínűleg kimaradt) *XII*

Aquinco (hasonlóképpen kimaradt *Campona*-Tétény és *Matrica*-Százhalombatta feltüntetése a megfelelő távolságokkal együtt) *XIIII*

Vetusallo (*Vetus Salina* — Adony) *XXII*

Annamatia (Baracs) *XV*

Lusione (*Lussonium* — Kömlőd) *X*

Altaripa (Tolna) *XXII*

Lugione (Dunaszekcső) *XII*

Antiana (Bán, Baranyavártól keletre) *XII*

Donatianis (Keskend?) *XIII*

Ad labores (Kopács?) *XIII*

Tittoburgo (*Teutoburgium* — Dálya), —

másrészt két hegy ábrázolása között lekanyarodik a baloldali hegységből eredeztetett Dráva felé:

Carnunto *XIIII*

Ulmo (a Fertő északi partján) *XXV*

Scarabantia (*Scarbantia* — Sopron) *XXXIII*

Sabarie (Savaria — Szombathely) XX
Arrabone (a Rába átkelőhelye) XLIII
Ad vicesimum (a megjelölés a távolságból adódik) XX
Petauione (Poetóvio — Pettau — Ptuj).

Ennyi az, amit a Tabula Peutingerianáról Magyarország földjére vonatkozólag leolvashatunk. Mint a Duna menti út ismertetése során kitént, teljeségről szó sincs; akárhány fontos állomás hiányzik. Hasonlóképpen hiányzik az a sok római út, amelyet részint az *Itinerarium Antonini*-ből²⁷ és egyéb forrásokból, részint az ásatások eredményeiből ismerünk.²⁸ Legfeljebb még annyit, hogy az említett városok közül Poetovio, Savaria, Carnuntum, Brigetio és Aquincum neve alatt egy-egy kis kéttornyú épület fájzát láthatjuk. Ez általában (de korántsem következetesen) a tartományi fővárosokat, mindenestre a fontosabb városi településeket vagy katonai táborhelyeket jelzi. A Tabulának kormeghatározás szempontjából sem közömbös ábrázolásait összefoglalóan MILLER ismertette.²⁹ A későantik és középkori városábrázolások és térképjelzések kialakulásának szemléltetése végett utalunk itt például a bástyás várfalakkal körülvett Aquileiára (IV 5) vagy Thessalonikére (VIII 2), *Ivavo (Iuvavum-Salzburg)* vagy Ravenna templomára (IV 4, V 1), a három főváros (Róma V 5, Constantinopolis IX 1 és Antiochia X 5) díszes jelölésére, a kikötők, fürdők, raktárak stb. kartográfiai érzékeltetésére. A Tabula szerkesztőjének kritikai képességeit illetőleg végül meg szeretnők jegyezni, hogy míg az irodalmi alkotások³⁰ folyvást emlegetik, egyre jobban színezik és összekavarják a HOMÉROS óta öröklődő fantasztikus föld- és néprajzi elképzeléseket, sőt ezek a csodanépek még AGRIPPA és PTOLEMAIOS térképein is ott szerepelnek,³¹ CASTORIUS csak a IV. századi helyzetnek megfelelő népeket tüntette fel a távoli Északot jelző keskeny csíkon. A Belső-Ázsia pusztaságain nomadizáló szkíták között nem feltűnő az „*Abii Scythae*” (a homérosi *Abioi*) szerepeltetése (XII 3), egyébként pedig a legtávolabbi vidékeknek NAGY SÁNDOR expedíciójára, a Seleukidák hajdani birodalmára és Róma messzeterjedő kapcsolataira utaló bejegyzései (*Alexandria, in his locis scorpiones elephantii nascuntur; Ara Alexandri, Antiochia, Templum Augusti*) között — a kínai „*Sera maior*” fölött — ezt az elgondolkoztató és befejezésképpen is felfogható mondatot olvashatjuk: „*Hic Alexander responsum, accepit: Usque quo Alexander?*”

Messze kerültünk fővársunktól, de ki kellett térni a *Tabula Peutingeriana*-nak ezekre a részleteire is, hogy az antik térképrajzolás gyakorlat egyes elemeit és a középkorban is továbbélő antik hagyományokat megérthessük. Láthattuk, hogy az ókori térképek és földrajzi összefoglalások adataiból vajmi keveset hozhatunk közvetlen kapcsolatba Magyarország fővárosának területével. Egyáltalán van-e jele annak, hogy az ókor valamiféle módon kihatott a mai városkép kialakulására? A következőkben még ezeket a közvetlenül kitapintható nyomokat ismertetjük.

Említettük már a mai Budapest területén az első kőépítkezés emlékét, a nemrégiben talált TIBERIUS-kori feliratos táblát. Volt szó a kelta-illyr ősla-

²⁷ MILLER, LX—LXI. o.

²⁸ Az illyricumi utak vázlatát l. MILLERNél, 412. o.

²⁹ MILLER, XLIII—XLVII. o.

³⁰ Nemcsak a verses *periplus*-ok; vö. Kenntnisse, 44. sk. o.

³¹ Vö. K. MÜLLENHOFF: *Deutsche Altertumskunde*, I. 494. o.; DETLEFSEN, id. m. 20. o.; Ed. NORDEN: *Die germ. Urgeschichte in Tacitus' Germania*.³ Leipzig—Berlin 1923, 131. o.

kosságról, az eraviscusok törzséről is. Nem feladatunk itt fejtegetni a rómaiak megtelepedésének és a bennszülött lakossággal való kapcsolataiknak részleteit. Csak egy-egy jellemző tényt ragadunk ki Buda és Pest múltjából.

Ha Buda régi térképeit nézzük, szemünkbe ötlik egy szokatlan alakú telekkomplexus, amely körül az épületek századokon keresztül makacs következetességgel őrizték elhelyezkedésük rendjét és — az alattuk rejlő ókori falakat. A Nagyszombat, Pacsirtamező, Viador és Szőlő utca közti részre, ill. az 1940—42-ben feltárt aquincumi (katonavárosi) amphitheatrum maradványaira gondolunk, melyet az itt állomásozó *legio II adiutrix* ANTONINUS PIUS uralkodása alatt (138—161) épített.³² Az ásatások valószínűvé tették, hogy a hatalmas (132 x 108,4 m) amphitheatrumot a II. század vége óta állandósuló hadműveletek miatt nem fejezték be teljesen, és nemsokára határvédelmi erősségnek, várnak, majd a honfoglalás idején fejedelmi szállásnak (Kurszán vára) használták fel. Az a tény, hogy az antik körszínház területén a magyar középkorból semmiféle nagyobb építmény nyomai nem kerültek elő, az amphitheatrum épülettömegének viszonylagos épségbenmaradására enged következtetni. Az aréna felszínét, ahonnan 1940-ben 4—4,5 m magas földréteget kellett elhordani, még a XVIII. század folyamán is csak vékony törmelék réteg borította. A hatalmas épület vár-jellegére mutat a hely régebbi elnevezése: Királyhegy (Königsberg, — annak ellenére, hogy a körszínház eredetileg egy természetes mélyedésbe épült),³³ majd elhagyatott domb vesztőhely gyanánt szolgált (Galgenberg). A XVIII. századtól kezdve gyorsan újjáépülő Óbuda lakosai a követ természetesen onnan vették, ahol legközelebb találták, de az amphitheatrum falai annyira még az alapos kitermelőmunka után is megmaradtak, hogy a sok kis épület hozzájuk igazodott, formálisan körülnötte az antik romokat (3. ábra). Egy ilyen méretű építmény századokon, sőt évezredekken keresztül befolyásolta az óbudai települések kialakulását. Ugyanígy elmondhatjuk, hogy a nem csekély hányadban római kövekből épült régi óbudai házsorok itt-ott ma is a római utak irányát követik, mint pl. a Harrer Pál utca egyes szakaszai.³⁴ A római alapfalak későbbi felhasználása mindenestre ritkán bizonyítható, másrészt az építkezéseket mindenkor a terep alakulása szabja meg, de települési, kulturális, vagy éppen megszakítatlan népi kontinuitásra még az előbbi esetben sem gondolhatunk, mint ahogy PLEIDELL AMBRUS egész konstrukciója teljesen ingatag alapokon nyugszik.³⁵

³² A kormeghatározást lehetővé tevő épületfeliratot l. KUZSINSZKY BÁLINT: Aquincum. Ausgrabungen und Funde. Bp. 1934, 180. o.; a monumentális épület feltárásának és későbbi sorsának részleteit NAGY TIBOR foglalta össze a Corvina 1941., majd a Budapest Régiségei 1943. évfolyamában.

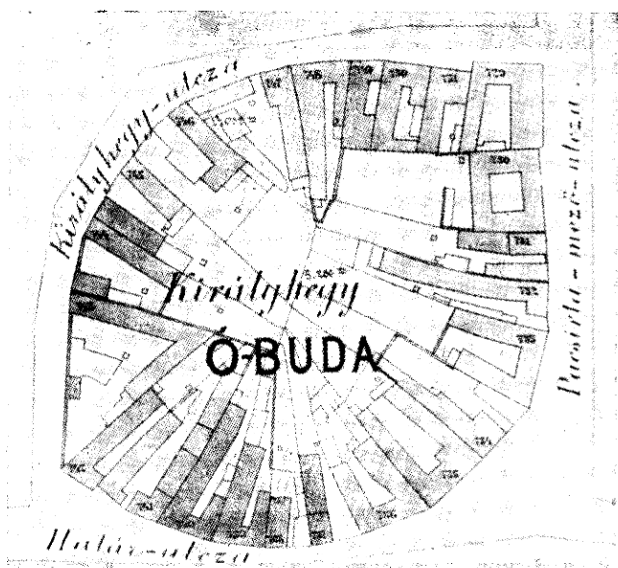
³³ Tömegénél fogva ez lehetett a legjelentősebb antik rom, amelyhez a középkorban számos legenda (Sicambria, Attila vára) fűződött. Vö. GYÖRFFY GYÖRGY: Kurszán és Kurszán vára. A magyar fejedelemség kialakulása és Óbuda honfoglaláskori története. Bp. Rég. 16 (1955) 9—40. o.; Tanulmányok a magyar állam eredetéről (Magyar Népr. Társ. Kt., Bp. 1959) 127—160. o.; l. még FÜGEDI ERIK: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. Tanulmányok Bp. múltjából 13 (1959) 8. skk. o. és: Megjegyzések a budai vitáról. Századok 98 (1964) 773. o.

³⁴ Vö. MÓCSY ANDRÁS megállapításaival: Bp. műemlékei, II. (Bp. 1962). 360. o.

³⁵ A kontinuitás-elméletnek PLEIDELL AMBRUSTól a magyarországi várostörténetre alkalmazott változatát (A magyar várostörténet első fejezete. Századok 68 [1934] 183. o.) fölösleges volna itt újból cáfolni; vö. DERCSÉNYI DEZSŐ: Az újabb régészeti kutatások és a pannóniai kontinuitás kérdése. Századok 81 (1947) 203. skk. o.; RADNÓTI ALADÁR: Pannóniai városok élete a korai feudalizmusban. MTA II. O. K. 4 (1954) 491. és 506. skk. Rá kell azonban mutatnunk arra, hogy pl. azok a vázlatok, amelyekkel Szombathely és

Ami az útvonalak azonosságát illeti: a római vízvezeték tartópilléreinek csomkjai az országút mentén ma is láthatók. Ez azonban nem annyit jelent, hogy most már bizonyítva van a kontinuitás, hanem csak annyit, hogy a terep alakulásából adódó követelményeket a római mérnökök is számon tartották.

A másik példát az antik maradványoknak a városképet meghatározó szerepére vonatkozólag a pesti oldalról választhatjuk (4. ábra). Az Erzsébet-híd pesti hídfője mellett 1932-ben kiásott római tábornak a Duna jobb partján elterülő Pannonia védelme szempontjából a III–IV. században stratégiai jelentősége volt. HYDATIUS krónikájából tudjuk, hogy 294-ben megerősített

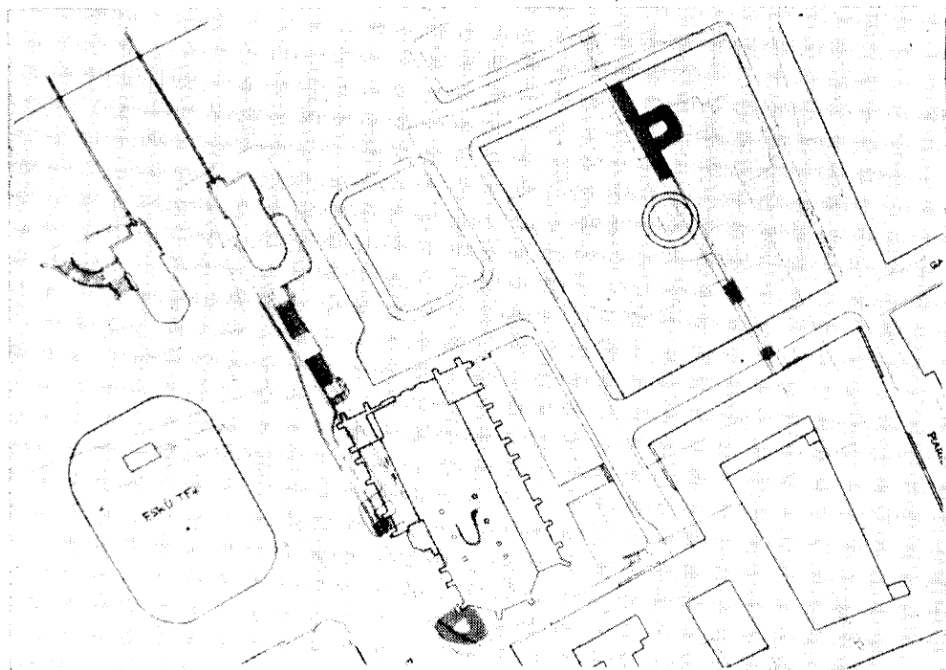
3. ábra. Az óbudaí amphitheatrum romjaira telepedett XVIII–XIX. századi házak alaprajza. A múlt századbéli telekkönyvi vázlat jól mutatja a komplexus magvát: az ellipszis alakú római színházépület elhelyezkedését (NAGY TIBOR nyomán)

Le tracé des maisons du XVIIIe et du XIXe siècles établies sur les ruines de l'Amphithéâtre de Óbuda. Le schéma de cadastration du siècle passé indique bien le noyau de l'agglomération et l'emplacement du théâtre romain en forme elliptique (d'après TIBOR NAGY)

tábor épült Aquincummal átellenben, a barbár iazyg-szarmaták területén (*Castra facta in Sarmatia contra Acinco*). A balparti erőd megszálló csapatairól és parancsnokáról (*auxilia vigilum contra Acinco in barbarico; praefectus legionis trans Acinco*) a késő-órkori állami schematismus, a *Notitia dignitatum* is megemlékezik. Az Erzsébet-híd pesti pilléreinek alapozási munkálatai során (1898-ban), majd az 1932. évi ásások eredményeképpen feltárt falmaradványok kétségtelenné tették, hogy a legjobb révátkelőhely biztosítására épített transaquincumi erőd nyomaira bukkantak, de a tábor kiterjedésére egyelőre

Pécs megszakítás nélküli városi életét szemléltetné (id. h., 181. és 288. o.), megtévesztőek, amennyiben a római épületmaradványok rajzát a jelenlegi utcabeosztáshoz erőltetik. — L. még: SZÉKELY GYÖRGY: A pannóniai települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdetei. Tanulmányok Bp. múltjából 12 (1957) 7–23. o.

csak következtetni lehetett. Így alakult ki az a vélemény, amely szerint a 180 x 180 m nagyságú tábornak az Erzsébet-híd északi pillére és a konzervált északi falrész által rögzített határa keleten a Váci utca páros oldalán, délen pedig a Duna és Irányi utca között haladt a hídpillér vonaláig. Ez rendkívül tetszetős feltevés volt, mivel pompásan egyezett a kontinuitás kívánalmaival: Pest utcái a római vár falaihoz igazodtak, a plébániatemplom románkori elődje a parancsnoki épület szentélyére épült, a keleti kapu vonalában fut a legfontosabb keleti országyút . . .

4. ábra. „Pest város őse”: a római erődnek a belvárosi plébániatemplom, a Március 15. tér és a Bölcsészeti Kar épülete alatt részben feltárt, részben kikövetkeztetett falmaradványai (pontoszással jelölve). A vázlat a régi Erzsébet-híd feljáróját és a híd építése előtti utcaelrendezést is feltünteti; a lebontott piarista rendház helyén látható kettős kör (az Erzsébet-szobor) fölött feketével kitöltött falrészlet a földalatti múzeumban konzerválva van és megtekinthető (BERTALAN VILMOS nyomán: Bp. Rég. XIV.)

4. „La ville préhistorique de Pest” — les restes des murailles de la fortification romaine en partie découvertes et en partie supposée (lignes pointillées) à Budapest. Les ruines souterraines s’allongent au-dessous de l’église paroissiale de la Cité, de la Place 15 Mars et sous le bâtiment de la Faculté des lettres. Le schéma indique les rampes de l’ancien pont Élisabeth et l’aménagement des rues avant la construction du pont. Les restes des murailles représentés par des traces noires au-dessus de double cercle (le monument d’Élisabeth) et sur la place de l’ancienne maison conventuelle démolie des Piaristes sont conservés et la public les peut visiter dans le musée souterrain (d’après VILMOS BERTALAN, Bp. Rég. XIV.)

Tény az, hogy a tábor jól megépített (3,40 m vastag alapozású) falai túléltek a római birodalmat, és használható állapotban jutottak a honfoglaló magyarság birtokába. A pesti várat ANONYMUS is említi (57.): *castrum, quod dicitur Pesth*. Az ásátások azt mutatták, hogy a vár északi kapujának szélességét az Árpád-korban 150 cm-ről 56 cm-re szűkítették, a katonai szükségletnek megfelelően. A tatárjárás után a római vár lett a megnagyobbodott Pest belső

erőssége, és falai közt emelkedett ZSIGMOND pesti palotája is. A régi piarista rendház az elpusztult római, Árpád- és törökkori falak romjaira, ill. az időközben több méternyi magasságban feltöltődött talajra épült (1700 körül).

Az 1941-ben és 1944-ben folytatott ásátások azonban lényegesen módosították a tábor kikövetkeztetett alaprajzát. Kiderült, hogy a déli fal a hídpillértől a hídra felvezető (rég) gyalogjáró és a templom között feltárt legyező alakú saroktoronyig húzódott, vagyis hogy az egész tábor kisebb (kb. 84 x 86 m kiterjedésű) és rombusz alakú volt. De az új eredmények sem változtathattak azon a tényen, hogy a pesti oldal központja — ha a város koncentrikus terjeszkedését, a belső és külső körutak elhelyezkedését, de általában az egész Belváros csoportosulását nézzük — a föld alatt pihenő római erődítmény. Éppen csak nem futnak falaival olyan párhuzamosan a modern utcák; a római szentélyre való hivatkozással nem tekinthető bizonyítottnak a kultikus folytonosság, és a tábor feltételezett keleti kapujából sem a Keleti pályaudvar és a kerepesi országút felé vezető főútvonal, hanem legfeljebb a Kígyó-utca indul ki — de ugyanoda jut el. Nem is a római erőd miatt alakult ki ez a fontos közlekedési út, hanem a római hadvezetőség a fontos dunai átkelőhely védelmére építtette „Pest város őst” a barbaricumból az átkelőhelyhez vezető ősi országút lezárására. A továbbiakban azután a hatalmas épület — helyzeténél és használhatóságánál fogva — fokozott mértékben játszhatta azt a szerepet, mint Óbudán a katonai amphitheatrum, vagyis kifejeződési pontul szolgálhatott a pesti városfejlődés számára.

Így segíthet egymásnak az ókori történet és a filológia, a régészet és a földrajz, így egészíthetik ki, világíthatják meg néhány ponton a testvértudományok Budapest kartográfiáját, ill. annak előzményeit.

LA CONNAISSANCE DE L'EMPLACEMENT DE LA VILLE DE BUDAPEST SUIVANT LA LITTÉRATURE GRÉCO-ROMAINE ET D'APRÈS LES CARTES DU PREMIER TEMPS DU MOYEN ÂGE

Dr. I. Borzsák

R é s u m é

Pour l'étude du thème en occurrence il faut tout d'abord se pencher sur l'histoire de la découverte géographique de la Hongrie. Ceci faisant, on pourra viser tout spécialement la cartographie de Budapest, respectivement les antécédants antiques de cette dernière.

Avant tout, il convient de nous occuper et d'une façon détaillée des cartes géographiques de PTOLÉMÉE, vu qu'elles peuvent être considérées en tant que la représentation géographique antique la plus complète et la plus parfaite. Quant à PTOLÉMÉE, il connaît bien les résultats de la mécanique céleste qui sont complétés par une connaissance géographique étendue. Hormis la représentation des fleuves et des montagnes, il énumère les peuples des provinces danubiennes tout en indiquant les lieux de différentes tribus avec une précision approximative. Or, PTOLÉMÉE indique dans les différentes provinces quel-

³⁶ Occ. XXXIII 48. és 65.

³⁷ A régebbi ásátások eredményeit NAGY LAJOS foglalta össze: Pest város eredete. Tanulmányok Bp. múltjából 1934; A pesti római tábor maradványa az Eskü-téren. Rövid vezető (én.). Az Eskü-téri római erőd, Pest város őse. Bp. 1946; az említett táborrekonstrukció ábrája a vezető 10. lapján. Az 1944. évi ásátásokról BERTALAN VILMOS számolt be a Bp. Régiségei 14. (1945.) évfolyamában (471—488. o.); a jelenleg mérvadó alaprajzot l. a 22. táblán; a pesti erődöt ábrázoló Diocletianus-kori pénz felnagyított fényképe a vezető borítólapján.